

Michał Michalski

 <https://orcid.org/0000-0002-9553-1247>

 mdpmichalski@gmail.com

Ruryk Rościsławowicz wobec Połowców. Relacje rodzinne i polityka księcia względem koczowników

 <https://doi.org/10.15633/tes.11401>

ABSTRAKT

Ruryk Rościslawowicz wobec Połowców. Relacje rodzinne i polityka księcia względem koczowników

W drugiej połowie XII i na początku wieku XIII dużą aktywnością w polityce wewnętrznej i zagranicznej Rusi wyróżniał się Ruryk Rościslawowicz. Na dostrzeżenie zasługuje szczególnie zręczna polityka prowadzona przez tego władcę względem Połowców. W życiu Ruryka zauważalne są trzy etapy, pierwszy to małżeństwo z Połowczanką, córką chana Bieluka. Był to czas względnej neutralności wobec koczowników. Następnie zauważamy zmianę stanowiska księcia i okres jego walki z Połowcami, co jak się wydaje, miało doprowadzić do wyeliminowania nomadów z polityki wewnętrznej Rusi. Trzeci etap to kolejna zmiana postępowania. To czas przychylności względem Połowców, lecz tylko tych, którzy posiadali swe siedziby w oddaleniu od granic Rusi. Było to związane z potrzebą znalezienia sojusznika w walce Ruryka o władzę. Wygląda na to, że książę kierował się za życia zasadą zawierania sojuszy z nomadami nie posiadającymi wspólnej granicy z Rusią.

SŁOWA KLUCZOWE: Ruryk Rościslawowicz, Światosław Wsiewołodowicz, Połowcy, Połowcy łukomorscy, „dzicy” Połowcy, koczownicy, Kijów, chrześcijanie

ABSTRACT

Rurik Rostislavich and the Cumans. Family relations and the Prince's policy toward the nomads

In the second half of the 12th century and at the beginning of the 13th century Rurik Rostislavich stand out a very active role in the internal and foreign Rus' policy. It is worth noting the particularly skillful policy pursued by this ruler towards the Polovtsy. There are three noticeable stages in Rurik's life, the first was the marriage with a daughter of the Polovtsian Khan Bieluk. It was a time of relative neutrality towards the nomads. Then we note the change of the prince's position and the period of his struggle with the Polovtsians. It seems, it was supposed to eliminate the nomads from the internal politics of Rus' lands. The third stage is another change of Rurik's behavior. It is a time of favor for the Polovtsians, but only for those who had their seats quite far away from the Rus' borders. It was related to the need to find an ally in Rurik's struggle for power. It seems that the prince during his lifetime was guided by the principle of concluding alliances with nomads who did not have a common border with Rus' lands.

KEYWORDS: Rurik Rostislavich, Sviatoslav Vsevolodovich, Polovtsy, Lukomorian Polovtsy, "Wild" Polovtsy, nomads, Kyiv, Christians

Ruś od początków formowania narażona była na najazdy różnych ludów koczowniczych. Jednym z takich ludów byli Połowcy (grec. Kumanie, tur. Kipcza-cy), bodaj ostatnia większa konfederacja plemion tureckich, która znalazła się u granic południowych księstw niedługo po połowie XI wieku. Już z końcem tego i na początku następnego wieku ważnym czynnikiem w polityce książąt ruskich były relacje z Połowcami. Relacje te układały się różnie, bywały pokojowe, ale bywały także wrogie, tak jak podczas serii wypraw zorganizowanych przez Włodzimierza Monomacha w latach 1103–1116¹. Kontakty te towarzyszyły Rusinom przez cały okres sąsiedowania z tymi koczownikami². Zwyczajowo również później, do samego najazdu mongolskiego, istotną rolę w polityce wielu książąt odgrywały dobre stosunki z Połowcami³.

Ważnym czynnikiem wzmacniającym kontakty były mieszane małżeństwa zawieranie pomiędzy arystokracją wspomnianych ludów. Wiemy, że takie związki zawarli: dwaj wnukowie Jarosława Mądrygo (Światopełk Izjasławowicz i Oleg Światosławowicz), syn Olega Światosławowicza – Światosław, dwaj synowie Włodzimierza Monomacha (Jerzy Dołgoruki oraz Andrzej Dobry), jego

¹ Н. Ф. Котляр, *Дипломатия Южной Руси*, Санкт-Петербург 2003, s. 68.

² J. Dudek, *Diogenowicze na ziemi połowieckiej i ruskiej w XI-XII w.*, w: „Młodsza Europa”. *Od Średniowiecza do współczesności: prace ofiarowane Prof. Marii Barbarze Piechowiak Topolskiej w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Jurkiewicz, R. M. Józefiak, W. Strzyżewski, Zielona Góra 2008, s. 64, 74.

³ O sojuszach książąt ruskich z Połowcami zob. M. Michalski, *Powiązania rodzinne i relacje Andrzeja Włodzimierzowicza Dobrego z Połowcami*, w: *Rurikids in dynastic relations: Politics, customs, culture, religion (10th-16th c.)*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2014, s. 106–115; M. Михальский, *Походы Мстислава Мстиславовича против венгров и пояков – использование помощи половецких войск в вооруженных конфликтах*, w: *Rus' and Central Europe from 11th to the 14th century*, red. V. Nagirnyy, A. Mesiarkin, Krakow 2015, s. 135–147; M. Michalski, *Małżeństwo ruskiej księżnej z połowieckim chanem – konsekwencje oraz wpływ na politykę ruskiego rodu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego – Prace Historyczne” 143 (2016) z. 1, s. 1–12; M. Michalski, *Mściśław Mściśławowicz a Połowcy. Kontakty rodzinne a kształtowanie się relacji politycznych, kulturowych i religijnych*, w: *Данило Романович у його часи*, red. В. Нагірний, М. Волощук, Івано-Франківськ 2017, s. 43–58; M. Michalski, *Małżeństwo Włodzimierza Igorewicza z córką chana Konczaka. Przyczynek do badań nad wpływem małżeństw mieszanych na relacje rusko-połowieckie*, „Res Gestae. Czasopismo Historyczne” 6 (2018), s. 55–68.

nieznana z imienia wnuczka, wdowa po Włodzimierzu Dawidowiczu, prawnuk Olega Światosławowicza i wnuk Światosława Olegowicza – Włodzimierz Igorewicz, dwaj prawnukowie Włodzimierza Monomacha (Ruryk⁴ Rościsławowicz i Jarosław Wsiewołodowicz) oraz jego praprawnuk Mściśław Mściśławowicz⁵.

Ruryk Rościsławowicz pojawia się po raz pierwszy w źródłach w *Latopisie hipackim*. Jak czytamy, w roku 1158 miał on wspierać wyprawę na Turów⁶. Nie znamy daty narodzin tego ruskiego księcia. Skoro jednak brał udział w wyprawie zbrojnej w 1158 roku, musiał być wtedy co najmniej młodzieńcem. Złożyć więc należy, że narodził się on minimum kilkanaście lat wcześniej.

Ruryk był bardzo aktywnym władcą. Sprawował rządy w pięciu księstwach, z czego w trzech zaliczanych do najważniejszych na Rusi. Od roku 1161 do 1168 był księciem wyszogrodzkim, a w latach 1168–1208, z przerwami, owruckim. Od 1170 do 1171 roku sprawował władzę w Nowogrodzie, a w latach 1210–1212 w Czernihowie. Najważniejsze w jego politycznej karierze było jednak objęcie tronu kijowskiego. Rządził tam z przerwami w latach 1173–1210⁷.

Znamy datę śmierci księcia, podaje ją *Latopis ławrentjewski*, w którym pod rokiem 1215 czytamy: „Въ лѣто 6723. Преставися Рюрикъ Ростиславичъ, князь Кыевъскыи, княжа Черниговѣ”⁸. Nikolaj Georgijewicz Bierieżkow dowodził natomiast, że Ruryk zmarł nieco wcześniej, bo w roku 1212⁹.

Nicolas de Baumgarten wyszczególnił dwie żony Ruryka: pierwszą była córka połowieckiego chana Biełuka, a drugą Anna, córka księcia turowskiego Jerzego Jarosławowicza¹⁰. Również Dmitrij Władimirowicz Donskoj¹¹, Leon-tij Wojtowicz¹² oraz Władimir Wolfowicz Bogusławskij¹³ podali taką samą

4 Ruryk posiadał imię chrzestne Wasyl. Zob. *Ипатьевская летопись*, 6705 [1198], 6707 [1199], w: *Полное собрание русских летописей*, t. 2, Москва 2001, k. 707, 708.

5 А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский, *Русские имена половецких князей. Междинастические контакты сквозь призму антропонимики*, Москва 2013, s. 22.

6 *Ипатьевская летопись*, 6666 [1158], k. 491.

7 Л. Войтович, *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження*, Львів 2000, s. 237.

8 *Лаврентьевская летопись*, 6723 [1215], w: *Полное собрание русских летописей*, t. 1, Москва 2001, k. 438.

9 Н. Г. Бережков, *Хронология русского летописания*, Москва 1963, s. 104.

10 N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du Xe au XIIIe siècle*, Rome 1927, s. 39 (*Orientalia Christiana*, 35).

11 Д. В. Донской, *Рюриковичи: исторический словарь*, Москва 2008, s. 558.

12 Л. Войтович, *Князівські династії*, s. 237.

13 В. В. Богуславский, *Славянская энциклопедия. Киевская Русь–Московия*, t. 2, Москва 2005, s. 290.

liczbę i kolejność, wskazując Biełukównę oraz Annę Jurewnę jako żony Ruryka Rościsławowicza.

Pierwsze małżeństwo potwierdza *Latopis hipacki*, informując pod rokiem 1163, że Ruryk ożenił się z córką Biełuka¹⁴. Baumgarten¹⁵, Donskoj¹⁶, Wojtowicz¹⁷ i Bogusławskij¹⁸ wskazują, że małżeństwo zostało zawarte w roku 1162. Boris Aleksandrowicz Rybakow, kierując się datacją źródła, wskazuje na rok 1163¹⁹. Tego samego zdania jest Piotr Pietrowicz Tołoczko²⁰. Data zakończenia związku małżeńskiego z córką chana i zawarcia kolejnego jest trudniejsza do ustalenia. Wyżej wspomniani uczeni: Baumgarten oraz Wojtowicz wskazali, iż małżeństwo Ruryka z Anną Jurewną zawarte zostało przed 1172 rokiem²¹, Bogusławskij nie podał żadnej daty²², a Donskoj uważa, że ślub odbył się około roku 1171²³.

Co możemy odczytać ze źródeł? Pewne jest, że Anna Jurewna była żoną Ruryka, informuje nas o tym *Latopis hipacki*, w którym pod rokiem 1187 odnotowano wzmiankę o swataniu syna Ruryka z Wierchosławą²⁴. Bieżkow dowiódł, że zapisane w źródle nieco wcześniej wygnanie Olega Jarosławowicza z Halicza miało miejsce w roku 1188²⁵, a więc i interesujące nas tutaj swaty Rościsława musiały się odbyć w tym roku, a nie w 1187. Wymieniony w źródle swat Gleb Jurewicz był bratem Anny²⁶, a skoro wzmianka wskazuje, iż był on szwagrem Ruryka, musi to znaczyć, że jej małżeństwo z księciem wtedy istniało. W innej wzmiance z 1199 roku *Latopis hipacki* podaje także dokładną informację o posiadaniu przez Ruryka bogobojnej żony, Anny²⁷. Przy datowaniu momentu powstania tego związku musimy jednak powrócić do wzmianki wcześniejszej. Ustaliliśmy, że wydarzenia zapisane w źródle miały miejsce

14 *Ипатьевская летопись*, 6671 [1163], k. 521–522.

15 N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages*, s. 39.

16 Д. В. Донской, *Рюриковичи*, s. 558.

17 Л. Войтович, *Князівські династії*, s. 237.

18 В. В. Богуславский, *Славянская энциклопедия*, s. 290.

19 Б. А. Рыбаков, *Слово о полку Игореве и его современники*, Москва 1971, s. 123.

20 П. П. Толочко, *Династические браки на Руси XII–XIII вв.*, Санкт-Петербург 2013, s. 160.

21 N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages*, s. 39; Л. Войтович, *Князівські династії*, s. 237.

22 В. В. Богуславский, *Славянская энциклопедия*, s. 290.

23 Д. В. Донской, *Рюриковичи*, s. 558.

24 *Ипатьевская летопись*, 6695 [1187], k. 658.

25 Н. Г. Бережков, *Хронология*, s. 203–204.

26 N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages*, s. 10.

27 *Ипатьевская летопись*, 6707 [1199], k. 709–710.

w roku 1188²⁸, a więc przesuwając datę ślubu, musimy od tego momentu odjąć 12 lat, czyli minimalny wiek umożliwiający wstąpienie w związek małżeński na Rusi²⁹. Uzyskujemy w ten sposób rok 1176 jako datę zawarcia ślubu Anny i Ruryka. Jakkolwiek uzyskaną datę można jeszcze nieco przesunąć. Pamiętamy, że w rolę swata Roścysława wcielił się brat Anny (Gleb Jurewicz), na tej podstawie można założyć, że przeznaczony do małżeństwa z Wierzchosławą Roścysław był synem Ruryka i Anny. Gdyby bowiem Roścysław pochodził z pierwszego małżeństwa z Połowczanką, Gleb nie miałby żadnego powodu, aby wstawiać się za nim u Wsiewołoda (syna Jerzego Dołgorukiego). W takim wypadku do roli swata zostałby wyznaczony ktoś inny.

Data narodzin Roścysława jest zatem użyteczna przy datowaniu ślubu jego rodziców. Podaje ją *Latopis hipacki*³⁰. Jak ustalił Bierieżkow, narodziny odbyły się w Tygodniu Palmowym, 5 kwietnia roku 6680 stylu marcowego³¹, czyli przełom 1171 i 1172 roku naszego kalendarza. Biorąc pod uwagę dziewięćmiesięczny okres ciąży, możemy cofnąć datę zawarcia małżeństwa Ruryka i Anny na rok 1171, czyli datę wskazaną przez Donskojego³².

W związku z tym wydaje się nieprzypadkowe, że w latach 1163–1169 Ruryk ani razu nie występował zbrojnie przeciw Połowcom. Nie należał w owym czasie ani do żadnej koalicji przeciw nim zwróconej, ani sam nie organizował najazdów. Natomiast od roku 1170 w życiu kniazia zaczyna się okres walki z Połowcami. To właśnie w tym czasie po raz pierwszy zdecydował się wystąpić przeciw nim, uczestnicząc w wielkiej koalicji ruskich książąt, której przewodniczył ówczesny kniaź kijowski Mścisław Izjasławowicz³³. Logicznym wytlumaczeniem zmiany polityki Ruryka względem Połowców może być wygaśnięcie małżeństwa z córką Biełuka i powstanie innej orientacji politycznej wskutek zawarcia przez Ruryka kolejnego ślubu z Anną Jurewną. Przyjąć więc należy, iż drugie małżeństwo zawarto najpóźniej w 1170 roku.

28 Н. Г. Бережков, *Хронология*, s. 203–204.

29 Памятники древне-русского канонического права. Памятники XI–XV в., в: Русская историческая библиотека, т. 6, Санкт-Петербург 1880, s. 275, 284, 918–919; Н. Л. Пушкарева, *Женщины Древней Руси*, Москва 1989, s. 75.

30 *Ипатьевская летопись*, 6681 [1173], k. 566–567.

31 Н. Г. Бережков, *Хронология*, s. 188, 338 przym. 137.

32 Д. В. Донской, *Рюриковичи*, s. 558.

33 *Ипатьевская летопись*, 6678 [1170], k. 538–540.

Przyczyną podjęcia walk z Połowcami była chęć obrony szlaków handlowych³⁴, które w X i XI wieku dobrze funkcjonowały, a w XII wieku zostały zablokowane przez koczowników³⁵.

Ważne dla naszych rozważań jest ustalenie, które z dzieci Ruryka mogły pochodzić z pierwszego małżeństwa zawartego z Połowczanką.

Jego pierwszym potomkiem była nieznana z imienia córka, która wyszła za Gleba Światosławowicza w roku 1182³⁶. Co ważne, musiała być już wtedy osobą posiadającą odpowiedni wiek do małżeństwa. Jeśli odejmiemy 12 lat od 1182 roku, to otrzymamy rok 1170. Biorąc pod uwagę ustaloną wyżej datę zawarcia drugiego małżeństwa Ruryka – 1170, musimy stwierdzić, że pierwsza córka tego księcia pochodziła z jego drugiego związku z Anną Jurewną.

Kolejnym dzieckiem Ruryka był wspomniany już wyżej Rościsław. Ustaliśmy, że narodzony w 1172 roku syn księcia był potomkiem z drugiego małżeństwa.

Jarosława Rurykówna w roku 1187 poślubiła Światosława Igorewicza³⁷. Postępując zgodnie z zasadą minimalnego wieku potrzebnego do zawarcia małżeństwa na Rusi, należy cofnąć datę narodzin księżniczki o 12 lat³⁸. Wynika z tego, że Jarosława nie mogła urodzić się później niż w 1175 roku. Należy zatem uznać tę kobietę za potomstwo z drugiego małżeństwa.

Predsława, trzecia córka Ruryka. Jej imię znamy z relacji *Latopisu hipackiego*³⁹. Wiemy, że była żoną księcia halickiego Romana Mścisławowicza⁴⁰. Ślub zawarto w 1188 roku, a więc datę narodzin księżnej możemy przesunąć co najmniej o 12 lat. Otrzymujemy w ten sposób rok 1176, który wskazuje, że była dzieckiem Anny. Dariusz Dąbrowski, opierając się na opisie sytuacji politycznej

34 П. П. Толочко, *Династические браки*, s. 160; В. Каргалов, *Русь и кочевники*, Москва 2008, s. 85; В. Г. Фоменко, *Южные пути Киевской Руси на Запорожье*, „Археографический ежегодник за 1963 год” 1 (1964), s. 30.

35 М. В. Фехнер, *Некоторые сведения археологии по истории русско-восточных экономических связей до середины XIII в.*, w: *Международные связи России до XVII в.*, ред. А. А. Зимин, В. Т. Пашуто, Москва 1961, s. 54; В. Б. Вилинбахов, *Балтийско-Волжский путь*, „Советская археология” (1963) № 3, s. 133. O tym patrz też: А. Н. Насонов, *Тмутаракань в истории Восточной Европы X века*, „Исторические записки” 6 (1940), s. 79–99.

36 *Ипатьевская летопись*, 6690 [1182], k. 624–625.

37 *Ипатьевская летопись*, 6695 [1187], k. 659.

38 *Памятники древне-русского канонического права*, s. 275, 284, 918–919; Н. Л. Пушкарева, *Женщины Древней Руси*, s. 75.

39 *Ипатьевская летопись*, 6706 [1198], k. 708.

40 *Ипатьевская летопись*, 6696 [1188], k. 661.

owego czasu, zawartym w źródłach pisanych, uważa, że ślub mógł być zawarty około 1182 roku⁴¹. Gdyby tak było, to cofając datę narodzin Predsławy o 12 lat, otrzymalibyśmy 1170 rok. Wskazuje to, że była córką Ruryka i Anny.

Również o Wsiesławie Rurykównie nie mamy wiele informacji źródłowych. Dysponujemy tylko datą jej zamążpójścia – 1199 rok⁴². Tak późne wydanie jej za mąż wskazuje, że była córką z drugiego małżeństwa księcia.

Ostatnie dziecko księcia – Włodzimierz Dymitr Rurykowicz – narodziło się w 1187 roku⁴³. W tym wypadku bez wątpliwości należy zakwalifikować go do grona dzieci pochodzących od Anny.

Czytając *Latopis hipacki*, można odnieść wrażenie, iż Ruryk był – do pewnego momentu – wielkim przeciwnikiem jakichkolwiek sojuszy z Połowcami. Co prawda ożenił się z przedstawicielką tych koczowników⁴⁴. Nie występował też zbrojnie przeciw nim w ciągu trwania tego małżeństwa. Wygląda jednak na to, że ślub ten został zawarty z woli ojca – Roścysława Mściśławowicza – będącego w owym czasie księciem kijowskim⁴⁵. Zapewne Roścysław, po niedawno zakończonym konflikcie z koalicją Izjasława Dawidowicza (w jej skład wchodziłi Połowcy), chciał nawiązać przyjazne kontakty z koczownikami, by ograniczyć ich najazdy. Małżeństwo zawarto przypuszczalnie dla przypieczętowania pokoju, który został podpisany w roku 1163⁴⁶. Młody książę nie zaangażował się w związek z Połowczanką, o czym świadczy brak dzieci zrodzonych z pierwszej żony, mimo że przecież małżeństwo to trwało ok. 6–7 lat, tj. od 1163 do 1169 roku. Nie wydaje się, by wynikało to z niezdolności młodej małżonki do rodzenia dzieci. W takim przypadku zadbano by zapewne o zastąpienie jej inną kobietą. Przypomnijmy, że z drugiego małżeństwa książę posiadał sześcioro dzieci, więc był biologicznie zdolny do ich płodzenia. Przyczyną braku dzieci z pierwszego małżeństwa mogła być zatem niechęć Ruryka do Połowców.

Jak ustaliliśmy wyżej w roku 1170, a więc niedługo po zakończeniu małżeństwa z Biełukówną, Ruryk rozpoczął politykę wrogą Połowcom. Uczestniczył w wielkiej koalicji Mściśława Izjasławowicza wymierzonej przeciw tym

41 D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz król Rusi: (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*, Kraków 2012, s. 23–24.

42 *Ипатьевская летопись*, 6707 [1199], k. 708.

43 *Ипатьевская летопись*, 6695 [1187], k. 657–658.

44 *Ипатьевская летопись*, 6671 [1163], k. 521–522. Por. *Древнерусское государство и его международное значение*, red. А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин, Москва 1965, s. 109.

45 П. П. Толочко, *Династические браки*, s. 160.

46 Б. А. Рыбаков, *Слово о полку Игореве*, s. 123; П. П. Толочко, *Династические браки*, s. 160.

koczownikom⁴⁷. Jednak czas wytężonych działań Ruryka na rzecz zatrzymania połowieckich najazdów nadszedł dopiero później, przypadał on na lata wzrostu jego znaczenia na Rusi.

W czasie, gdy tron kijowski opanował Światosław Wsiewołodowicz z dynastii Olegowiczów, Ruryk zaczął poważnie myśleć o wyeliminowaniu czynnika połowieckiego z rozgrywek pomiędzy ruskimi kniaziami. Doszło wtedy do kilku bitew pomiędzy Rościsławowiczami a zwolennikami Światosława wspieranymi przez Połowców. Ruryk, poirytowany wezwaniem na Ruś nomadów, uderzył na ich oddziały⁴⁸. Była to bardzo zdecydowana reakcja na fakt sprowadzenia połowieckiej pomocy. Już tutaj zaczyna być widoczna niechęć Ruryka do nomadów oraz jego dążenie do zakończenia ich najazdów.

Dalszy ciąg wydarzeń zaistniałych podczas tej bitwy jeszcze dosadniej ilustruje postawę księcia:

Игорь же видѣвъ Половцѣ побѣжены и тако с Кончакомъ въскочивша в лодью, бѣжа [...] и приѣхаша къ Рюрикови с побѣдою. Рюрикъ же аче побѣдоу возма нѣ ничто же горда оучини, но возлюби мира наче рати ибо жити хотя въ братолюбьи, наче же и хрестыанъ дѣля плѣняемы по вся дни от поганыхъ и пролитъя крови ихъ не хотя видити, и размысливъ с моужи своими оугадавъ, бѣ бо Святославъ старѣи лѣты, и оурядився с нимъ състоупися емоу старѣшиньства и Киева, а собѣ взя всю Роускоюю землю и оутвердившеся крестомъ честнымъ, и тако живяста оу любви и сватьствомъ обоуемшеся⁴⁹.

Wydaje się, że Ruryk rzeczywiście dążył do wyeliminowania ingerencji Połowców w wewnętrzne sprawy Rusi Kijowskiej. Władca musiał dostrzegać ich szkodliwość nie tylko w sferze politycznej, ale również religijnej. Wpadały bowiem w ich ręce rzesze chrześcijan, których uprowadzano w step, a następnie sprzedawano na targach niewolników nad Morzem Czarnym⁵⁰.

W XIII wieku w Europie Zachodniej występowało zwiększone zainteresowanie handlem niewolnikami pochodzącymi z basenu tego morza, w którym

47 *Ипатьевская летопись*, 6678 [1170], k. 538–540.

48 *Ипатьевская летопись*, 6688 [1180], k. 621–623.

49 *Ипатьевская летопись*, 6688 [1180], k. 623–624; В. Урбан, *Кочевники Восточной Европы*, Донецк 2001, s. 191.

50 Е. А. Князев, *Власть и святость в Древней Руси*, Москва 2011, s. 130.

pośrednikami byli kupcy weneccy⁵¹. Wpływało to na znaczne zmniejszenie liczby chrześcijańskiej ludności na Rusi, a szczególnie uciążliwe było w księstwach przylegających do terenów należących do Połowców. Księstwa te były grabione systematycznie i z nich koczownicy pozyskiwali największą liczbę niewolników. Ciągły odpływ ludzi skutkował brakiem rąk do pracy, a co za tym idzie, ubożeniem księstw. Problem niewolnictwa dostrzegają też ruska Cerkiew, która jako pierwsza w swych dobrach zrezygnowała z wykorzystywania niewolników przy pracach polowych. Duchowni przejmowali się też losem chrześcijan sprzedawanych do krajów muzułmańskich⁵². Ruryk był tego świadomy, dlatego aby budować jedność Rusi, zdecydował się podzielić władzę ze Światosławem: „и оурядився с нимъ състоупися емоу старѣшиньства и Києва, а собѣ взя всю Роускоюю землю”⁵³. Doszło do zawarcia układu dzielącego wpływy pomiędzy dwóch kniaziów, utworzono swoistą diarchię, trwającą według naszego źródła w latach 1181–1194⁵⁴. Przymierze wzmocniono i zatwierdzono przez tzw. „całowanie krzyżowe” oraz zawarcie małżeństwa dwojga ich dzieci. Od tego czasu Ruryk wraz ze Światosławem Wsiewłodowiczem występowali przeciw Połowcom.

Wygląda na to, że Ruryk przekonał Światosława o szkodliwości układów zawieranych z Połowcami. Kilka lat po oddaniu przez niego tronu kijowskiego została zmontowana spora koalicja pod przewodnictwem „duumwirów”, skierowana przeciw koczownikom⁵⁵. Szczytina idea pozbycia się z Rusi połowieckich wpływów nie znalazła jednak poparcia wśród większości książąt należących do czernihowskiej dynastii Olegowiczów⁵⁶, której członkowie doceniali wartość wielopokoleniowej współpracy z Połowcami. Nawet autorytet najstarszego spośród Olegowiczów, a zarazem panującego księcia kijowskiego – Światosława Wsiewłodowicza – nie wpłynął na porzucenie sojuszu jego braci ze stepowymi

51 D. Quirini-Popławska, *Niektóre aspekty niewolnictwa w Republice Weneckiej XIV i XV wieku*, w: *Niewolnictwo i niewolnicy w Europie od starożytności po czasy nowożytne*, red. D. Quirini-Popławska, Kraków 1998, s. 156.

52 K. Bojko, *Niewolnictwo na Rusi Kijowskiej od czasów najdawniejszych do XIII wieku*, w: *Niewolnictwo i niewolnicy w Europie*, red. D. Quirini-Popławska, s. 111.

53 *Ипатьевская летопись*, 6688 [1180], k. 624.

54 O tym również Martin Dimnik. Por. M. Dimnik, *The dynasty of Chernigov, 1146–1246*, Cambridge 2003, s. 187.

55 *Ипатьевская летопись*, 6691 [1183], k. 630–631; П. П. Толочко, *Кочевые народы степей и Киевская Русь*, Санкт-Петербург 2003, s. 113–114.

56 B. Урбан, *Кочевники*, s. 191.

sąsiadami. Choć należy nadmienić, że bracia musieli uciec się do podstępu, aby przy okazji odmowy wsparcia nie narazić się na interwencję zbrojną ze strony kijowskiego kniazia i Ruryka. Jak podaje nasze źródło, Światosław zorientował się, iż prawdziwym celem wymówek jest niechęć walki z Połowcami, jednak w takiej sytuacji nie miał podstaw do interwencji. Książę kijowski musiał udać się w bój jedynie ze swymi synami, bez wsparcia reszty Olegowiczów⁵⁷.

Autor relacji dotyczącej wyprawy na Połowców w dalszej części opisu przedstawia Światosława i Ruryka jako obrońców chrześcijan i chrześcijańskiej Rusi. Ukazuje kniaziów jako ludzi natchnionych przez Boga do walki o wiarę⁵⁸. Nie wiemy, czy przedstawienie Ruryka i Światosława w ten sposób było faktycznym opisem sytuacji i odczuć, jakie w owym czasie panowały. Możliwe, że jest to tylko próba propagowania przez autora idei obrony chrześcijańskiej Rusi przed poganami, która miała, usprawiedliwiając konieczność rozprawienia się z nimi, służyć umocnieniu pozycji książąt w kraju. Źródło wzmiankuje, iż kniaziowie wywyższeni zostali przez Boga za swoją wiarę, co rzeczywiście może przemawiać za próbą budowy idei walki chrześcijańskiej Rusi z poganami. Również podana przez autora data zwycięstwa zdaje się to potwierdzać. Miało to się wydarzyć 30 lipca, w dzień św. Jana Wojownika⁵⁹. Osoba świętego jest symboliczna, był on za życia prześladowany przez poganina (co prawda odstępcę od wiary chrześcijańskiej) Juliana Apostatę. Wymowa tekstu staje się więc jasna – oto dwóch potężnych ruskich kniaziów z Bożą pomocą zwycięża pogańskich prześladowców Rusi.

Porównując tekst *Latopisu hipackiego* z *Latopisami ławrentjewskim* i *wo-skresenskim*, odnosimy wrażenie, iż wyprawa rzeczywiście nosiła znamiona decydującej ofensywy mającej na celu zdławienie Połowców w ich siedzibach. Koczownicy w owym czasie nękali Ruś często, a ich najazdy stały się bardzo uciążliwe. Choć należy się chyba zgodzić z tezą Wadima Wiktorowicza Kargałowa, że Połowcy byli kłopotliwymi sąsiadami Rusi, kęsającymi ją swymi najazdami, nigdy jednak nie mieli w planie zadania jej ostatecznego ciosu i opanowania należących do ruskich książąt terenów⁶⁰. Stepowcy utrzymywali się w dużej mierze z grabieży, dlatego też – co ma odzwierciedlenie w źródłach pisanych – nie siali na Rusi totalnej destrukcji, lecz dawali „odpocząć” pewnym

57 *Ипатьевская летопись*, 6691 [1183], k. 630–631.

58 *Ипатьевская летопись*, 6691 [1183], k. 631–633.

59 *Ипатьевская летопись*, 6691 [1183], k. 631–633.

60 В. Каргалов, *Русь и кочевники*, s. 91.

terenom, aby mieć co grabić przy kolejnym najeździe. Władimir Tierientjewicz Paszuto wskazuje nawet, że połowieckie ataki obejmowały zaledwie około 1/15 części terenów Rusi⁶¹.

Ekspedycja Ruryka i Światosława zakrojona była na szeroką skalę, co potwierdza fakt zmobilizowania przez koczowników do finałowej bitwy sporych sił mających stawić opór napierającej Rusi. Zarówno *Latopis ławrentjewski*, jak i *woskresenski* wspominają, że w batalii brało udział aż 417 książąt połowieckich, a liczbę jeńców wziętych po bitwie do niewoli przez Rusinów szacują na 7 tysięcy⁶². Oczywiście nie znamy dokładnej liczby wojsk, ale możliwości mobilizacyjne połowieckich chanów były spore. Przykładowo chan Baszkord, który według *Latopisu ławrentjewskiego* również brał udział w tej bitwie i został później wzięty do niewoli⁶³, mógł zmobilizować nawet 20 tys. wojowników⁶⁴. Baszkord co prawda nie był zwykłym przywódcą plemiennym, a raczej należał do ważniejszych w stepie, jednak możliwości mobilizacyjne najważniejszych w owym czasie przywódców połowieckich były z pewnością jeszcze większe. Nawet jeśli podana przez źródła liczba była przesadzona, nie zmienia to faktu, że musiała to być wielka batalia.

Według *Latopisu hipackiego* po zakończeniu walk do ruskiej niewoli dostało się kilkunastu połowieckich książąt. Źródło wymienia po imieniu 9 kniaziów oraz bezimiennie 3 książęcych synów, czyli w sumie 12 osób. Ustęp kończy się słowami, że zginęło innych kniaziów „bez liku”⁶⁵. Jest to kolejne potwierdzenie, że w walkach brało udział sporo połowieckich notabli, a co za tym idzie również sporo ich wojsk. Z imienia natomiast – chwaląc się sukcesem – wymieniono tylko tych najważniejszych spośród pojmanych. *Latopis ławrentjewski* uzupełnia listę wziętych do niewoli chanów o jeszcze kilku: Baszkord, Gleb Tyryjewicz, Izu, Jeksn, Alak, Tetej z synem i Turundaj, teść Kobiaka⁶⁶. Dodatkowo

61 *Древнерусское государство*, s. 98.

62 *Лаврентьевская летопись*, 6693 [1185], k. 395; *Летопись по Воскресенскому списку*, 6693 [1185], w: *Полное собрание русских летописей*, t. 7, Санкт-Петербург 1856, s. 98.

63 *Лаврентьевская летопись*, 6693 [1185], k. 395.

64 *Ипатьевская летопись*, 6667 [1159], k. 500–501; В. Стоянов, *Куманология. Опити за реконструкция*, София 2006, s. 238.

65 *Ипатьевская летопись*, 6691 [1183], k. 631–633.

66 Kobiak – chan połowiecki, jego imię w tłumaczeniu znaczy „pies”. Por. A. Zajączkowski, *Związki językowe połowiecko-słowiańskie*, Wrocław 1949, s. 42.

pojmano też Tołgyja⁶⁷, teścia Izjasława Dawidowicza, z synem. Samą liczbę wymienionych z imienia, pojmanyh przez Rusinów chanów źródło to ustala na 13 osób, ale dodaje do tego też 2 synów książęcych, nie wyszczególniając ich imion⁶⁸. *Latopis woskresenski* wymienia z imienia 16 pojmanyh kniaziów połowieckich oraz dopisuje, że innych ubito wielu⁶⁹.

Powyższy tekst dostarcza jeszcze jednej cennej informacji. Mówi mianowicie o zjawisku, które jak można sądzić, było zwyczajem przejętym z Rusi i stosowanym przez Połowców. Chodzi o przybieranie chrześcijańskich imion nawet przez najwyższych dostojników nomadów (np.: wspomniany w *Latopisach hipackim i ławrentjewskim* Daniło Tyryjewicz oraz wymieniony tylko przez *Latopis ławrentjewski* Gleb Tyryjewicz) oraz o akceptację tego przez całą społeczność. Można tu chyba mówić o zainteresowaniu ruską kulturą, skoro Połowcy nadawali swym dzieciom chrześcijańskie imiona mające ruską konotację. Przyczyną pojawiania się tych imion mogło być występowanie pośród Połowców chrześcijan, którzy nadawali swym dzieciom związane ze swą nową religią imiona. W takiej sytuacji należałoby założyć, iż wśród Połowców nie obowiązywał zakaz zmiany wiary, a samo chrześcijaństwo było tolerowane.

W omawianym ustępie *Latopis hipacki* wymienia kilku połowieckich chanów nie tylko z samego imienia, ale również dodaje do nich patronimik: „и тоу яша Кобыя Карлыевича со двѣма сынома, Билуковича Изая, [...] и Съдвака Коулубичкого яша жь и Корязя Калотановича”⁷⁰. *Latopis ławrentjewski* dodaje do tego grona jeszcze Gleba Tyryjewicza⁷¹. Wskazanie patronimika przy imionach połowieckich możliwych nie jest ograniczone tylko do tego ustępu. Mamy z tym do czynienia także w innych miejscach latopisu, choćby w urywku źródła dotyczącym Tjunraka i Kamosy Osołukowiczów⁷². Jak sugerują Anna Fieliksowna Litwina i Fiedor Borisowicz Uspenskiy, imiona odojcowskie mogły być stosowane przez latopisarzy dla podkreślenia względnej niezależności młodych wodzów, których ojcowie jeszcze żyli⁷³.

67 Tołgyj – chan Połowców łukomorskich, jego imię w tłumaczeniu to „jagnię”, „baranek”. Por. С. А. Плетнева, *Половцы*, Москва 1990, s. 147; A. Zajączkowski, *Manuel arabe de la langue des Turcs et des Kiptschaks. Époque de l'état Mamelouk*, Warszawa 1938, s. 52.

68 *Лаврентьевская летопись*, 6693 [1185], k. 395–396.

69 *Летопись по Воскресенскому списку*, 6693 [1185], s. 98.

70 *Ипатьевская летопись*, 6691 [1183], k. 632.

71 *Лаврентьевская летопись*, 6693 [1185], k. 395.

72 *Ипатьевская летопись*, 6654 [1146], k. 334.

73 А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский, *Русские имена*, s. 167–168.

Wyprawy przeciw Połowcom kontynuowano także w latach późniejszych, kolejna miała miejsce w roku 1187⁷⁴. Także i w tym wypadku gorliwość Ruryka w namawianiu do wyprawy na Połowców ukazuje jego zaangażowanie w sprawę ograniczenia wpływu stepowców na wydarzenia na Rusi. Dodatkowo widzimy, że to właśnie Ruryk był inicjatorem wyprawy, a Światosław niejako tylko na nią przystał⁷⁵. Kolejny raz zauważamy niechęć Olegowiczów do udziału w tego rodzaju przedsięwzięciach⁷⁶. Trudno się temu dziwić, skoro to właśnie przedstawiciele tej dynastii często byli wspierani militarnie przez nomadów. Co ciekawe, można odnieść wrażenie, że i sam Światosław Wsiewołodowicz nie miał ochoty wesprzeć Ruryka w jego planach wojennych. Dlatego wykorzystał sytuację i uzależnił swój udział w wyprawie od uczestnictwa swego brata Jarosława Wsiewołodowicza. Ówczesny książę kijowski Światosław z pewnością miał bardzo dobre rozeznanie sytuacji politycznej na Rusi. Zdawał sobie sprawę z tego, że po dużej ekspedycji z roku 1183 Połowcy byli znacznie osłabieni militarnie. Dalsze osłabianie koczowników mogło mu nie być na rękę⁷⁷. Okazuje się więc, że to Ruryk był głównym orędownikiem i inicjatorem walki z Połowcami w owym czasie. Skutkowało to znacznym osłabieniem nomadów i ograniczeniem ich najazdów⁷⁸.

Powyższa wzmianka dostarcza nam informacji, gdzie znajdowali się nomadzi w momencie, gdy Ruryk starał się pozyskać wsparcie Olegowiczów dla swej ekspedycji. Jak informuje nasze źródło: „изъимаша сторожы Половѣцкыѣ, и повѣдаша: вѣжа и стада Половѣцкая оу Голоубого лѣса”⁷⁹. Połowcy koczowali więc po ruskiej stronie granicy. Błękitny Las, czy też Niebieski Las, było to uroczysko, pustkowie w Ziemi Kijowskiej⁸⁰. Jak informuje źródło, była ostra zima, wojska ruskie z powodu wysokiego śniegu musiały poruszać się po lodzie zamrożonego Dniepru⁸¹. Stepowcy musieli więc czuć się niezagrożeni

74 W roku 1187 obok wyprawy zimowej Ruryk ze Światosławem Wsiewołodowiczem przygotowywali jeszcze jeden pochód na Połowców. Ci zostali jednak uprzedzeni przez Czarnych Kłobuków, którzy pozostawali z nimi w relacjach rodzinnych. Zob. *Ипатьевская летопись*, 6695 [1187], k. 652. Por. *Древнерусское государство*, s. 124.

75 *Ипатьевская летопись*, 6695 [1187], k. 653–654.

76 M. Dimnik, *The dynasty of Chernigov*, s. 188.

77 *Ипатьевская летопись*, 6695 [1187], k. 653–654.

78 В. Каргалов, *Русь и кочевники*, s. 87.

79 *Ипатьевская летопись*, 6695 [1187], k. 653.

80 Н. П. Барсов, *Материалы для историко-географического словаря России. Географический словарь русской земли (IX–XIV ст.)*, т. 1, Вильна 1865, s. 52.

81 *Ипатьевская летопись*, 6695 [1187], k. 653–654.

lub być w jakiś sposób tolerowani na Rusi, skoro nie lękali się rozbić obozu w zimie po ruskiej stronie granicy. Wiadomość o ostrej zimie z dużymi opadami śniegu, który z pewnością utrudniał przemieszczanie połowieckiego taboru, a być może nawet odcinał drogę ucieczki, uzmysławia, iż obóz rozбитý przez koczowników nie był tymczasowy. Raczej było to miejsce wybrane przez nich na przezimowanie, a to z kolei potwierdza poczucie bezpieczeństwa, jakie musieli posiadać, organizując obozowisko na terenach Rusi.

Pod rokiem 1190 w *Latopisie hipackim* czytamy o konflikcie, jaki rozgorzał pomiędzy Światosławem a Kuntuwdiejem⁸². Zakończył się on uwięzieniem tego ostatniego. Jednak na skutek interwencji Ruryka został on zwolniony⁸³. Kuntuwdiej był chanem Torków – jednego z plemion wchodzących w skład tzw. Czarnych Kłobuków, zamieszkujących ruskie tereny przygraniczne i osiedlonych tam dla ochrony granic przed Połowcami⁸⁴. Ruryk zdecydował się wstać za wodzem, zdając sobie sprawę, że dalsze przetrzymywanie Kuntuwdieja może być podstawą pogorszenia relacji z Torkami lub ich przejścia na stronę wroga. Chan Torków zaraz po odzyskaniu wolności udał się do Połowców. Dalsze wydarzenia wskazują, że podłożem ucieczki Kuntuwdieja nie była tylko chęć dalszej walki. Wygląda na to, iż został pozbawiony swego nadzieju, nie miał do czego wracać. Kuntuwdiej, będąc u Połowców, ewidentnie kierował sprawami w taki sposób, aby ewentualna interwencja nomadów na Rusi była po jego myśli. Ponieważ chan Torków był dla Połowców cennym źródłem informacyjno-wywiadowczym, ci, nie podejrzewając manipulacji, posłuchali go i uderzyli na Ruś. Nie był to nieprzemyślany atak, w pierwszej kolejności zdobyto gród Czurnaj⁸⁵. Nazwa tego ośrodka pochodzi od imienia chana Torków

82 Kuntuwdiej – chan Torków, jego imię pochodziło od tureckich słów *kün toğdı*, czyli „słońce weszło”. Por. К. В. Кудряшов, *О местоположении половецких вож в северном Причерноморье в XII в.*, w: Труды Института этнографии Академии наук СССР, t. 1, Москва 1947, s. 109; T. Nagrodzka-Majchrzyk, *Czarni Kłobucy*, Warszawa 1985, s. 134; A. Zajączkowski, *Związki językowe*, s. 35.

83 M. Dimnik, *The dynasty of Chernigov*, s. 196; Б. А. Рыбаков, *Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи*, Москва 1963, s. 147.

84 T. Nagrodzka-Majchrzyk, *Czarni Kłobucy*, s. 75.

85 *Ипатьевская летопись*, 6698 [1190], k. 668–669. Por. Д. А. Рассовский, *Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Узрии*, „Seminarium Kondakovianum. Recueil d'études. Archéologie. Histoire de l'art. Études Byzantines” 6 (1933), s. 55; T. Nagrodzka-Majchrzyk, *Czarni Kłobucy*, s. 83–84. Praktyka nazywania grodów od imion naczelników plemiennych była znanym zwyczajem występującym u koczowników. Dokładana lokalizacja grodu Czurnaj nie jest znana. Zob. Н. А. Аристов, *О земле половецкой: историко-географический очерк*, Киев 1877, s. 1–26; К. В. Кудряшов, *Половецкая степь*, Москва 1948, s. 119; С. А. Плетнева, *Половецкая земля*, w: *Древнерусские княжества X–XIII вв.*,

Czurnaja⁸⁶. Możliwe więc, że po ujęciu Kuntuwdieja władzę nad podległymi chanowi Torkami przejął Czurnaj, zapewne z nadania Światosława⁸⁷. Najazd Połowców był zatem zemstą Kuntuwdieja za zabranie mu jego nadziei, a dodatkowo w jego ręce wpadły dwie żony Czurnaja⁸⁸.

Pod rokiem 1192 *Latopis hipacki* wskazuje, że Ruryk, chcąc zażegnać konflikt, musiał interweniować. Aby uspokoić Połowców, obdarował ich. Książę nie był też przeciwnikiem chana Torków, a raczej jego sprzymierzeńcem, dlatego wójujący do tej pory z Rusią przy każdej sposobności Kuntuwdiej został dobrze potraktowany. Otrzymał gród Dweren⁸⁹ nad rzeką Roś⁹⁰, co wynagrodziło jego straty z konfliktu ze Światosławem⁹¹. Ustęp ten pokazuje rzeczywiste zaangażowanie Ruryka oraz wolę ostatecznego zakończenia tego konfliktu⁹². Z własnej woli bowiem i ze swojej włości wygospodarował nadziei dla chana Izgoja.

Od momentu załatwienia sprawy Kuntuwdieja Ruryk obierał nieco inny kurs w stosunku do Połowców. Nawiązał wtedy pewne relacje z Łukomorcami, wspomina o tym nieco dalsza wzmianka naszego źródła mówiąca o rusko-połowickim zjeździe pokojowym w Kaniowie⁹³.

ред. Л. Г. Бескровный, Москва 1975, s. 270–271; К. В. Кудряшов, *О местоположении половецких веж*, s. 109.

86 Czurnaj – chan Torków. Por. G. Clauson, E. Tryjarski, *The inscription at Ikhe Khushotu*, „Rocznik Orientalistyczny” 34 (1971) nr 1, s. 7–33; Д. А. Рассовский, *Половцы. Черные клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии*, Москва 2012, s. 101.

87 Teresa Nagrodzka-Majchrzyk uważa, że Kuntuwdieja aresztowano na podstawie pomówienia chana Czurnaja. Zob. T. Nagrodzka-Majchrzyk, *Czarni Kłobucy*, s. 75, 83. Struktura społeczna Czarnych Kłobuków zbliżona była najbardziej do systemu patriarchalno-rodowego, wzmagало to konkurencję między poszczególnymi chanami. Zob. А. О. Добролюбский, *О реконструкции социальной структуры общества кочевников средневековья по данным погребального обряда*, w: *Археологические исследования северо-западного Причерноморья. Сборник научных трудов*, ред. П. О. Карышковский, Київ 1978, s. 108. Również dość skomplikowany system pokrewieństwa u ludów tureckich mógł wpływać na podkreślanie odrębności rodów, a przez to większą rywalizację ich przywódców. Zob. K. Grønbech, *The Turkish system of kinship*, w: *Studia Orientalia Ioanni Pedersen septuagenario A. D. VII Id. Nov. Anno MCMLIII a collegis discipulis amicis dicata*, ed. F. Hvidberg, Copenhagen 1953, s. 124–129.

88 W czasie nieobecności wodza jego rodzina chroniła się w jego grodzie. Zob. Д. А. Рассовский, *Половцы*, s. 101.

89 Dweren – gród znajdował się w pobliżu Korsunia. Por. Б. А. Рыбаков, *Древняя Русь*, s. 147, przyp. 21. 90 *Ипатьевская летопись*, 6700 [1192], k. 674.

91 T. Nagrodzka-Majchrzyk, *Czarni Kłobucy*, s. 84.

92 Podobnego zdania jest Dimnik, który zwracał uwagę na determinację księcia do powstrzymania ataków koczowników. Por. М. Dimnik, *The dynasty of Chernigov*, s. 202.

93 *Ипатьевская летопись*, 6701 [1193], k. 675–676.

Tołgij, do którego udał się Kuntuwdiej po opuszczeniu Rusi, stał się po śmierci Kobiaka najznaczniejszym przywódcą ordy łukomorskiej. Zajmowała ona tereny dolnego biegu Dniepru i jego ujścia do Morza Czarnego⁹⁴. Ten znaczący szczepek miał więc pod kontrolą sporą część starego, ważnego wodnego szlaku handlowego, zwanego „Od Waregów do Greków”, łączącego Kijów i północne tereny Rusi z Konstantynopolem. Tereny należące do Łukomorców nie graniczyły więc z Rusią bezpośrednio, a droga, jaką musieli pokonać podczas wypraw przeciw Rusi, około 400 km. Miejsce spotkania – Kaniów – nie było przypadkowe. To tu podążali kupcy podróżujący szlakami handlowymi tzw. „greckim”, „założnym”⁹⁵ i „solnym”⁹⁶. Pamiętajmy, że szlaki te od końca XI wieku były niemal w całości zablokowane przez Połowców, a chęć ich odblokowania mogła odgrywać jakąś rolę w zamyśle zawarcia pokoju z łukomorskim rodem⁹⁷. Nawiązanie przyjaznych stosunków przez Ruryka z tym szczepekem może dziwić. Tak zdecydowanie opowiadający się przeciw kontaktom z Połowcami człowiek nagle zmienił kurs i zawarł pakt z jednym z tych koczowniczych plemion. Wygląda na to, że kniaź zrewidował część swoich poglądów i w obliczu zagrożenia dla Rusi postanowił ratować sytuację, układając się z Łukomorcami. Fakt, że szczepek posiadał swe siedziby w oddaleniu od Rusi, sprzyjał podjęciu tej decyzji. Nie byli bowiem dla Rusi tak groźni jak Połowcy naddnieprzańscy, zamieszkujący tereny nadgraniczne⁹⁸. Również sama sytuacja wymusiła na księciu taką decyzję. Kuntuwdiej uciekł właśnie do Łukomorców, więc Ruryk nie miał wyboru, musiał układać się z tym ugrupowaniem Połowców⁹⁹. Możliwe też, że ocieplanie stosunków z Połowcami mogło być podyktowane pogorszeniem stosunków ze Światosławem¹⁰⁰.

Analizowana wzmianka źródłowa wskazuje, że rok po zawarciu przez Ruryka układu z Łukomorcami jego relacje z nimi były bardzo dobre. Po pierwsze stawiali się na jego wezwanie, po drugie naprzeciw Łukomorcom wysłał

94 Пор. С. А. Плетнева, *Половцы*, s. 147, 149–150.

95 П. В. Голубовский, *Печенеги, торки и половцы. Русь и степь до нашествия татарь*, Москва 2011, s. 132.

96 Tzw. „solny” szlak handlowy prowadził prawdopodobnie na Krym do tzw. „słonych jezior”. Por. *Древнерусские летописи*, ред. В. Панов, В. Лебедев, Москва 1936, s. 358.

97 В. Г. Фоменко, *Южные пути*, s. 30; А. И. Попов, *Кыпчаки и Русь*, „Ученые записки Ленинградского Государственного Университета – Серия Исторических наук” 14 (1949), s. 104.

98 С. А. Плетнева, *Половецкая земля*, s. 284.

99 М. Dimnik, *The dynasty of Chernigov*, s. 202.

100 Б. А. Рыбаков, *Древняя Русь*, s. 147.

swojego syna Roścysława. Było to okazaniem szacunku i zaufania w stosunku do Połowców. Po trzecie łukomorscy książęta Tołgyj i Jakusz zostali ugoszczeni w posiadłości Ruryka. Co więcej, nie bali się tam pojechać (w odróżnieniu od wspomnianych w źródle Burczewiczów, którzy dla bezpieczeństwa stanęli obozem po drugiej stronie Dniepru)¹⁰¹.

Najciekawsza, naszym zdaniem, część omawianego ustępu ukazuje nastawienie, jakie mieli ruscy kniaziowie do Połowców. Otóż po wystosowanym przez Burczewiczów ultimatum ruscy książęta odpowiedzieli: „ни дѣди наши ни отци наши, не ѣздѣли противу вамъ, ажъ вы годно а ѣдете к намъ, а паки ли не годно вы, а волни есте”¹⁰². Połowcy zostali potraktowani jak wasale książąt. W relacji tej uderza poczucie wyższości, jakie mieli Światosław i Ruryk wobec koczowników. Poczucie to mogło mieć swoje źródło w przeszłości sięgającej ich przodków, ale można te słowa potraktować jako część pertraktacji pokojowych, mających na celu uzyskanie korzystniejszych warunków traktatu. Taktyka polegałaby na stwarzaniu wrażenia obojętności wobec części Połowców poprzez danie im do zrozumienia, że Ruś jest dostatecznie silna i wcale nie musi się z nimi dogadać.

Do zawarcia pokoju nie doszło; Burczewicze zerwali rozmowy. Martin Dimnik uważa, że porozumienia nie zawarto, gdyż Burczewicze przyjechali ze złym nastawieniem¹⁰³. Być może tak było, jednak, biorąc pod uwagę wydarzenia po ich odejździe, należy stwierdzić, że również Światosław nie chciał zawarcia tego porozumienia. Ruryk jawi się natomiast jako osoba dbającą o pozytywne ułożenie spraw rusko-połowieckich. Po opuszczeniu rokowań przez Burczewiczów na miejscu pozostali Połowcy łukomorscy. Ten szczerp mimo wszystko chciał się porozumieć, co więcej, Ruryk nawet przymuszał Światosława do ugody z nimi. Przedstawiciel dynastii Olegowiczów sprytnie się wycofał¹⁰⁴, gdyby bowiem doszło do podpisania pokoju z Łukomorcami, wzrosłoby znaczenie Ruryka. Światosław, nie dysponując wsparciem Burczewiczów, nie miałby przeciwwagi.

Latopis hipacki informuje, że Ruryk w 1195 roku korzystał z pomocy tzw. „dzikich” Połowców¹⁰⁵. Nastąpiła zatem zmiana nastawienia księcia do nomadów

¹⁰¹ *Ипатьевская летопись*, 6701 [1193], k. 675–676.

¹⁰² *Ипатьевская летопись*, 6701 [1193], k. 675.

¹⁰³ M. Dimnik, *The dynasty of Chernigov*, s. 203.

¹⁰⁴ *Ипатьевская летопись*, 6701 [1193], k. 675–676.

¹⁰⁵ Kargałow uważa, że po zorganizowanych przez ruskich książąt wyprawach na Połowców, w latach 90. XII wieku byli oni na tyle osłabieni, że ich najazdy zostały ograniczone. Koczownicy szukali innych

zamieszkujących w oddaleniu od granic Rusi. Koczownicy byli wykorzystywani przez księcia w razie potrzeby i odprowadzani do ich siedzib, gdy zagrożenie mijało. Ruryk wynagradzał ich przed zwolnieniem ze służby¹⁰⁶, więc byli to najemnicy. „Dzicy” Połowcy już wcześniej pojawiali się na Rusi w roli oddziałów najemnych – choćby w wojskach Jerzego Dołgorukiego. Zamieszkiwali tereny oddalone od Rusi, co utrudniało im wypady grabieżcze. Zapewne dlatego częściej występowali w oddziałach kniaziów jako najemnicy.

Należy nadmienić, że omawiane wydarzenia miały miejsce w zmienionej rzeczywistości w niedługim czasie po śmierci Światosława i po objęciu rządów w Kijowie przez Ruryka. Być może te okoliczności skłoniły go do korzystania ze wsparcia „dzikich” Połowców. Ruryk musiał dysponować siłą, jeśli chciał zasiadać na kijowskim tronie. Szczególnie, że nieco wcześniej uczestniczył w konflikcie z Wsiewołodem Wielkie Gniazdo¹⁰⁷, musiał się też zmagać z nieprzychylnymi mu Olegowiczami.

W efekcie najazdu Jarosława Wsiewołodowicza z dynastii Olegowiczów na władającego w Smoleńsku Dawida (brata Ruryka) kijowski kniaź zdecydował się wyprawić na Czernihów. Ruryk zmontował koalicję książąt linii Włodzimierzowiczów, zaważał „dzikich” Połowców, a następnie udał się na włość Jarosława Wsiewołodowicza. Koczownicy mieli zapewnić mu przewagę nad siłami Olegowiczów i zniwelować ubytek wojsk, powstały po niestawieniu się książąt z linii Jurewiczów¹⁰⁸. Początkowo opowiadający się przeciw wykorzystaniu Połowców w walkach na Rusi Ruryk zaczął korzystać z ich pomocy

sposobności do kontynuowania grabieży. Umożliwiała im to współpraca z książętami, którzy wspomagali się Połowcami podczas walk o władzę. Por. B. Каргалов, *Русь и кочевники*, s. 87.

¹⁰⁶ *Ипатьевская летопись*, 6703 [1195], k. 689–690.

¹⁰⁷ Konflikt zakończył się ugodą i przekazaniem Wsiewołodowi Jurewiczowi grodów: Torczesk, Korsuń, Bogusław, Trepol oraz Kaniów. Zob. *Ипатьевская летопись*, 6703 [1195], k. 683–685. Torczesk – gród nad rzeką Torcze wpadającą do Rosi w górnym jej biegu. Zob. Б. А. Рыбаков, *Слово Слово о полку Игореве*, s. 167; М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, Москва 1956, s. 303. Korsuń – gród na Porosiu. Zob. И. Б. Михайлова, *Малые города Южной Руси в VIII-начале XIII века*, „Труды Исторического факультета Санкт-Петербургского Государственного Университета” 3 (2010), s. 135. Bogusław – gród w widłach rzek Roś i Bogusławki. Zob. А. В. Куза, *Древнерусские городища X–XIII вв. Свод археологических памятников*, Москва 1996, s. 184. Trepol – gród nad rzeką Stugną. Zob. П. П. Толочко, *Киевская земля, в: Древнерусские княжества*, s. 33–35. Kaniów – gród niedaleko ujścia rzeki Roś do Dniepru. Zob. М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, s. 37, 55, 149, 286, 301, 302; А. Н. Насонов, „Русская земля” и образование территории древнерусского государства, Москва 1951, s. 29, 241.

¹⁰⁸ *Ипатьевская летопись*, 6704 [1196], k. 694–695.

w sposób identyczny jak jego przodkowie – z grabieniem podbitych terenów włącznie: „чемуо еси брате, почаль волость мою воевати, а поганимъ роуцѣ полнишь”¹⁰⁹.

Kolejną odsłoną walk o władzę na Rusi była wyprawa Ruryka na Halicz w 1202 roku: „Въ лѣто 6710. Собравшю же Роурикоу Половци и Роуси много и приде на Галичъ”¹¹⁰. Niestety wzmianka jest niekonkretna, nie wiemy, skąd pochodził zaciąg wojów połowieckich. Wiemy natomiast, że Roman, książę halicki, zdołał odepchnąć wojska najeźdźców, a nawet sprzymierzył się z Czarnymi Kłobukami, zajął Kijów i osadził tam swego kuzyna Ingwara Jarosławowicza¹¹¹. W zimie tego samego roku zorganizował wyprawę odwetową na Połowców, która skończyła się powodzeniem¹¹².

Dalsze informacje o współpracy Połowców z Rurykiem pochodzą z *Latopisu ławrentjewskiego*. Kodeks ten zawiera trzy takie wzmianki. Pierwszą z nich jest informacja zapisana pod rokiem 1203; to kontynuacja opisu wcześniejszych wydarzeń – zajęcia Kijowa przez Romana halickiego, który stanowił coraz większe zagrożenie dla władzy Ruryka¹¹³. Sprzymierzenie się Haliczan z Czarnymi Kłobukami mogło być natomiast źle odbierane przez Połowców¹¹⁴. Źródło wskazuje, że koczownicy wezwani byli przez Ruryka¹¹⁵, który dla obrony swej władzy poświęcił już nie tylko tereny należące do oponentów, ale również stołeczny gród. Najazd był zakrojony na szeroką skalę – źródło wskazuje, że nie było takiego od chrztu Rusi. Nie oszczędzono nawet własności cerkiewnej, złupiono największe i najstarsze cerkwie i monastery. Co ważne, Ruryk nie oponował przed uprowadzeniem ludności chrześcijańskiej¹¹⁶. Nie sprzeciwił się temu, pomimo że porywaną ludność sprzedawano na targach niewolników nad Morzem Czarnym¹¹⁷.

¹⁰⁹ *Ипатьевская летопись*, 6704 [1196], k. 695.

¹¹⁰ *Ипатьевская летопись*, 6710 [1202], k. 717.

¹¹¹ *Лаврентьевская летопись*, 6710 [1202], k. 417. O tym zob. М. Грушевський, *Історія України-Руси: XI–XIII вік*, t. 2, Київ 1992, s. 224–226.

¹¹² *Лаврентьевская летопись*, 6710 [1202], k. 418. Według N. G. Berezškowa wydarzenia te miały miejsce na przełomie 1201 i 1202 roku. Por. Н. Г. Бережков, *Хронология*, s. 87.

¹¹³ D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz*, s. 26.

¹¹⁴ *Лаврентьевская летопись*, 6710 [1202], k. 417.

¹¹⁵ В. Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, s. 212.

¹¹⁶ *Лаврентьевская летопись*, 6711 [1203], k. 418–419.

¹¹⁷ D. Quirini-Popławska, *Niektóre aspekty niewolnictwa*, s. 156.

W tym samym roku, niedługo po wydarzeniach z Kijowa, Ruryk został zaatakowany w Owruczu¹¹⁸ przez Romana Mścisławowicza, który chciał odciąć księcia od pomocy Olegowiczów i Połowców. Ruryk musiał mieć z nimi w owym czasie stosowne porozumienie. Izolacja zmniejszała liczebność jego wojsk¹¹⁹ i zmusiła go do podpisania ugody – podporządkowania się Wsiewłodowi Wielkie Gniazdo. Ostatecznie jednak Kijów został przy Ruryku¹²⁰.

Niecałe dwa lata później Ruryk z byłym zięciem Romanem¹²¹ zorganizowali udaną wyprawę przeciw Połowcom¹²². Wydarzenia wskazują jednak na kruchość sojuszu i konflikt pomiędzy książętami. Roman uwięził bowiem Ruryka i siłą postrzygł w Kijowie na mnicha. To samo uczynił z jego żoną Anną oraz córką Predsławą – swoją byłą żoną¹²³.

Analiza związanych z Rurykiem urywków źródłowych wskazuje, że w jego życiu wyróżnić należy trzy okresy: 1. okres od 1163 do 1169 roku, czyli małżeństwo z Połowczanką, córką chana Biełuka, kiedy to książę nie kreował antypołowieckiej polityki; 2. etap walki ze stepowcami, mający na celu pozbycie się tego czynnika z ruskiej polityki. Okres walki rozpoczął się około roku 1170, po ustaniu pierwszego małżeństwa i rozpoczęciu kolejnego; 3. zmiana nastawienia wobec koczowników i nawiązanie z Łukomorcami i „dzikimi” Połowcami przyjaznych relacji.

Ruryk był ambitnym władcą, zręcznie wykorzystywał czynnik zewnętrzny, jakim byli Połowcy. Początkowo walcząc z nimi, a później, gdy zaistniała taka

118 Owruć, Wrucziy – osada na prawym brzegu rzeki Norin. Zob. A. B. Куза, *Древнерусские городища*, s. 168.

119 *Лаврентьевская летопись*, 6711 [1203], k. 419.

120 М. Грушевський, *Історія України-Руси*, s. 227.

121 Kilka lat wcześniej Roman odprawił Predsławę i około 1200 roku pojął za żonę córkę cesarza bizantyńskiego Izaaka II Angelosa. Zob. Д. В. Донской, *Рюриковичи*, s. 532; N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages*, s. 23. Hieronim Grala dodaje, iż księżna miała na imię Maria. Zob. H. Grala, *Drugie małżeństwo Romana Mścisławowicza*, „Slavia Orientalis” 31 (1982) nr 3–4, s. 124–126; za nim podaje to imię również Adrian Jusupowicz. Zob. A. Jusupowicz, *Wpływ halickiego otoczenia książęcego na „władzę” w pierwszej połowie XIII wieku, na przykładzie Sudysława*, „Княжа доба. Історія і культура” 5 (2011), s. 147–148; A. W. Majorow wskazuje, że kolejna żona Romana miała na imię Anna i była córką Izaaka II Angelosa z jego pierwszego małżeństwa z Ireną. Zob. А. В. Майоров, *Из истории внешней политики Галицко-Волынской Руси времен Романа Мстиславовича*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики” 4 (2008), s. 88–89. Nikołaj Fiedorowicz Kotliar uważa, że Anna była krewną bojara wołyńskiego Mirosława. Zob. Н. Ф. Котляр, *Даниил, князь Галицкий*, Санкт-Петербург 2008, s. 65–68.

122 *Лаврентьевская летопись*, 6713 [1205], k. 420.

123 М. Dimnik, *The dynasty of Chernigov*, s. 247; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, s. 227–228; D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz*, s. 27; В. Т. Пашуто, *Внешняя политика*, s. 213.

potrzeba, korzystając z ich pomocy. Chociaż widać w postępowaniu Ruryka chęć ochrony Rusi przed zewnętrznym zagrożeniem i odblokowania bardzo ważnych szlaków handlowych, ostatecznie, na tle innych władców, nie wyróżniał się i również korzystał ze wsparcia Połowców, gdy była zagrożona jego pozycja – szczególnie w okresie kijowskim jego kariery. Wydaje się, że do końca swego życia Ruryk pozostał wierny zasadzie nienawiązywania przyjaznych stosunków z Połowcami graniczącymi z Rusią.

Faktem zasługującym na odnotowanie jest zauważona w *Latopisie hipackim* próba stworzenia idei obrony chrześcijańskiej Rusi przed poganami. Nie ma twardych dowodów na to, że była to idea Ruryka. Raczej był to zabieg latopisarza, który w czynach Ruryka i Światosława chciał dopatrywać się właśnie takiego postępowania. Pewne natomiast jest, że koczownicy uprowadzali w step dużą liczbę Rusinów, co wzbudzało wrogość i gniew władców, którzy korzystali z owoców pracy tej ludności.

Bibliografia

- Baumgarten N. de, *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du Xe au XIIIe siècle*, Rome 1927 (*Orientalia Christiana*, 35).
- Bojko K., *Niewolnictwo na Rusi Kijowskiej od czasów najdawniejszych do XIII wieku*, w: *Niewolnictwo i niewolnicy w Europie od starożytności po czasy nowożytne*, red. D. Quirini-Popławska, Kraków 1998, s. 101–113.
- Clauson G., Tryjarski E., *The inscription at Ikhe Khushotu*, „Rocznik Orientalistyczny” 34 (1971) nr 1, s. 7–33.
- Dąbrowski D., *Daniel Romanowicz król Rusi: (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*, Kraków 2012.
- Dimnik M., *The dynasty of Chernigov, 1146–1246*, Cambridge 2003.
- Dudek J., *Diogenowicze na ziemi połowieckiej i ruskiej w XI–XII w.*, w: „Młodsza Europa”. *Od Średniowiecza do współczesności: prace ofiarowane Prof. Marii Barbarze Piechowiak Topolskiej w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Jurkiewicz, R. M. Józefiak, W. Strzyżewski, Zielona Góra 2008, s. 63–81.
- Graża H., *Drugie małżeństwo Romana Mściśławowicza*, „Slavia Orientalis” 31 (1982) nr 3–4, s. 115–127.
- Grønbech K., *The Turkish system of kinship*, w: *Studia Orientalia Ioanni Pedersen septuagenario A. D. VII Id. Nov. Anno MCMLIII a collegis discipulis amicis dicata*, ed. F. Hvidberg, Copenhagen 1953, s. 124–129.

- Jusupović A., *Wpływ halickiego otoczenia książęcego na „władzę” w pierwszej połowie XIII wieku, na przykładzie Sudysława*, „Княжа доба. Історія і культура” 5 (2011), s. 146–162.
- Michalski M., *Małżeństwo ruskiej księżnej z połowieckim chanem – konsekwencje oraz wpływ na politykę ruskiego rodu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego – Prace Historyczne” 143 (2016) z. 1, s. 1–12, <https://doi.org/10.4467/20844069PH.15.001.4923>.
- Michalski M., *Małżeństwo Włodzimierza Igorewicza z córką chana Konczaka. Przyczynek do badań nad wpływem małżeństw mieszanych na relacje rusko-połowieckie*, „Res Gestae. Czasopismo Historyczne” 6 (2018), s. 55–68.
- Michalski M., *Mściśław Mściśławowicz a Połowcy. Kontakty rodzinne a kształtowanie się relacji politycznych, kulturowych i religijnych*, w: *Данило Романович у його часу*, ред. В. Нагірний, М. Волощук, Івано-Франківськ 2017, s. 43–58.
- Michalski M., *Powiązania rodzinne i relacje Andrzeja Włodzimierzowicza Dobrego z Połowcami*, w: *Rurikids in dynastic relations: Politics, customs, culture, religion (10th-16th c.)*, ред. V. Nagirnyy, Krakow 2014, s. 106–115.
- Nagrodzka-Majchrzyk T., *Czarni Kłobucy*, Warszawa 1985.
- Quirini-Popławska D., *Niektóre aspekty niewolnictwa w Republice Weneckiej XIV i XV wieku*, w: *Niewolnictwo i niewolnicy w Europie od starożytności po czasy nowożytne*, ред. D. Quirini-Popławska, Kraków 1998, s. 123–130.
- Zajączkowski A., *Manuel arabe de la langue des Turcs et des Kiptschaks. Epoque de l'état Mamelouk*, Warszawa 1938.
- Zajączkowski A., *Związki językowe połowiecko-słowiańskie*, Wrocław 1949.
- Аристов Н. А., *О земле половецкой: историко-географический очерк*, Киев 1877. [Aristov N. A., *O zemle poloveckoj: istoriko-geografičeskij očerok*, Kiev 1877].
- Барсов Н. П., *Материалы для историко-географического словаря России. Географический словарь русской земли (IX–XIV ст.)*, т. 1, Вильна 1865. [Barsov N. P., *Materialy dla istoriko-geografičeskogo slovarâ Rossii. Geografičeskij slovar' russkoj zemli (IX–XIV st.)*, т. 1, Vil'na 1865].
- Бережков Н. Г., *Хронология русского летописания*, Москва 1963. [Berežkov N. G., *Hronologîâ russkogo letopisaniâ*, Moskva 1963].
- Богуславский В. В., *Славянская энциклопедия. Киевская Русь–Московия*, т. 2, Москва 2005. [Boguslavskij V. V., *Slavânskaâ ènciklopediâ. Kievskââ Rus'–Moskoviâ*, т. 2, Moskva 2005].

- Вилинбахов В. Б., *Балтийско-Волжский путь*, „Советская археология” (1963) № 3, s. 126–135. [Vilinbahov V. B., *Baltijsko-Volžskij put’*, „Sovetskaâ arheologiâ” (1963) № 3, s. 126–135].
- Войтович Л., *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVIст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження*, Львів 2000. [Vojtovič L., *Knâzivs’kî dinastii Shidnoï Êvropi (kinec’ IX – počatok XVIst.). Sklad, suspil’na i politična rol’. Īstoriko-genealogične doslidžennâ*, L’viv 2000].
- Голубовский П. В., *Печенеги, торки и половцы. Русь и степь до нашествия татар*, Москва 2011. [Golubovskij P. V., *Pečenegi, torki i polovcy. Rus’ i step’ do našestviâ tatar*, Moskva 2011].
- Грушевський М., *Історія України-Руси: XI–XIII вік*, т. 2, Київ 1992. [Gruševs’kij M., *Īstoriâ Ukraïni-Rusi: XI–XIII vik*, t. 2, Kiïv 1992].
- Добролюбский А. О., *О реконструкции социальной структуры общества кочевников средневековья по данным погребального обряда*, w: *Археологические исследования северо-западного Причерноморья. Сборник научных трудов*, ред. П. О. Карышковский, Київ 1978, s. 107–119. [Dobrolûbskij A. O., *O rekonstrukcii social’noj struktury obšestva kočevnikov srednevekov’â po dannym pogrebal’nogo obrâda*, w: *Arheologičeskie issledovaniâ severo-zapadnogo Pričernomor’â. Sbornik naučnyh trudov*, red. P. O. Karyškovskij, Kiïv 1978, s. 107–119].
- Донской Д. В., *Рюриковичи: исторический словарь*, Москва 2008. [Donskoj D. V., *Rûrikoviči: istoričeskij slovar’*, Moskva 2008].
- Древнерусские летописи*, ред. В. Панов, В. Лебедев, Москва 1936. [Drevnerusskie letopisi, red. V. Panov, V. Lebedev, Moskva 1936].
- Древнерусское государство и его международное значение*, ред. А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин, Москва 1965. [Drevnerusskoe gosudarstvo i ego meždunarodnoe značenie, red. A. P. Novosel’cev, V. T. Pašuto, L. V. Čerepnin, Moskva 1965].
- Ипатьевская летопись*, w: *Полное собрание русских летописей*, т. 2, Москва 2001. [Ipat’evskaâ letopis’, w: *Polnoe cobranie pusskih letopisej*, t. 2, Moskva 2001].
- Каргалов В., *Русь и кочевники*, Москва 2008. [Kargalov V., *Rus’ i kočevniki*, Moskva 2008].
- Князев Е. А., *Власть и святость в Древней Руси*, Москва 2011. [Knâzev E. A., *Vlast’ i svâtost’ v Drevnej Rusi*, Moskva 2011].

- Котляр Н. Ф., *Даниил, князь Галицкий*, Санкт-Петербург 2008. [Kotlâr N. F., Daniil, knâz' Galickij, Sankt-Peterburg 2008].
- Котляр Н. Ф., *Дипломатия Южной Руси*, Санкт-Петербург 2003. [Kotlâr N. F., Diplomatiâ Ūžnoj Rusi, Sankt-Peterburg 2003].
- Кудряшов К. В., *О местоположении половецких веж в северном Причерноморье в XII в.*, w: Труды Института этнографии Академии наук СССР, t. 1, Москва 1947, s. 98–112. [Kudrâšov K. V., O mestopoloženii poloveckih vež v severnom Pričernomor'e v XII v., w: Trudy Instituta ètnografii Akademii nauk SSSR, t. 1, Moskva 1947, s. 98–112].
- Кудряшов К. В., *Половецкая степь*, Москва 1948. [Kudrâšov K. V., Polovetskaâ step', Moskva 1948].
- Куза А. В., *Древнерусские городища X–XIII вв. Свод археологических памятников*, Москва 1996. [Kuza A. V., Drevnerusskie gorodiša X–XIII vv. Svod arheologičeskikh pamâtnikov, Moskva 1996].
- Лаврентьевская летопись*, w: *Полное собрание русских летописей*, t. 1, Москва 2001. [Lavrent'evskaâ letopis', w: Polnoe sobranie russkikh letopisej, t. 1, Moskva 2001].
- Летопись по Воскресенскому списку*, w: *Полное собрание русских летописей*, t. 7, Санкт-Петербург 1856. [Letopis' po Voskresenskomu spisku, w: Polnoe sobranie russkikh letopisej, t. 7, Sankt-Peterburg 1856].
- Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б., *Русские имена половецких князей. Междинастические контакты сквозь призму антропонимики*, Москва 2013. [Litvina A. F., Uspenskij F. B., Russkie imena poloveckih knâzej. Meždinastičeskie kontakty skvoz' prizmu antroponimiki, Moskva 2013].
- Майоров А. В., *Из истории внешней политики Галицко-Волынской Руси времен Романа Мстиславовича*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики” 4 (2008), s. 78–96. [Majorov A. V., Iz istorii vnešnej politiki Galicko-Volynskoj Rusi vremen Romana Mstislavoviča, „Drevnââ Rus'. Voprosy medievistiki” 4 (2008), s. 78–96].
- Михайлова И. Б., *Малые города Южной Руси в VIII-начале XIII века*, „Труды Исторического факультета Санкт-Петербургского Государственного Университета” 3 (2010), s. 3–288. [Mihajlova I. B., Malye goroda Ūžnoj Rusi v VIII-načale XIII veka, „Trudy Istoričeskogo fakul'teta Sankt-Peterburgskogo Gosudarstvennogo Universiteta” 3 (2010), s. 3–288].
- Михальский М., *Походы Мстислава Мстиславовича против венгров и пояков – использование помощи половецких войск в вооруженных конфликтах*, w: *Rus' and Central Europe from 11th to the 14th century*, red.

- V. Nagirnyy, A. Mesiarkin, Krakow 2015, s. 135–147. [Mihal'skij M., Pohody Mstislava Mstislavoviča protiv vengrov i pokâkov – ispol'zovanie pomoši poloveckih vojsk v vooružennyh konfliktah, w: *Rus' and Central Europe from 11th to the 14th century*, red. V. Nagirnyy, A. Mesiarkin, Krakow 2015, s. 135–147].
- Насонов А. Н., „Русская земля” и образование территории древнерусского государства, Москва 1951. [Nasonov A. N., „Russkaâ zemlâ” i obrazovanie territorii drevnerusskogo gosudarstva, Moskva 1951].
- Насонов А. Н., *Тмутаракань в истории Восточной Европы X века*, „Исторические записки” 6 (1940), s. 79–99. [Nasonov A. N., *Tmutarakan' v istorii Vostočnoj Evropy X veka*, „Istoričeskie zapiski” 6 (1940), s. 79–99].
- Памятники древне-русского канонического права. Памятники XI–XV в.*, w: *Русская историческая библиотека*, t. 6, Санкт-Петербург 1880. [Pamâtniki drevne-russkago kanoničeskago prava. Pamâtniki XI–XV v., w: *Russkaâ istoričeskaâ biblioteka*, t. 6, Sankt-Peterburg 1880].
- Пашуто В. Т., *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968. [Pašuto V. T., *Vnešnââ politika Drevnej Rusi*, Moskva 1968].
- Плетнева С. А., *Половецкая земля*, w: *Древнерусские княжества X–XIII вв.*, ред. Л. Г. Бескровный, Москва 1975, s. 260–300. [Pletneva S. A., *Poloveckaâ zemlâ*, w: *Drevnerusskie knâžestva X–XIII vv.*, ред. L. G. Beskrovnyj, Moskva 1975, s. 260–300].
- Плетнева С. А., *Половцы*, Москва 1990. [Pletneva S. A., *Polovcy*, Moskva 1990].
- Попов А. И., *Кыпчаки и Русь*, „Ученые записки Ленинградского Государственного Университета – Серия Исторических наук” 14 (1949), s. 94–119. [Popov A. I., *Kupčaki i Rus'*, „Učenyje zapiski Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta – Seriâ Istoričeskikh nauk” 14 (1949), s. 94–119].
- Пушкарева Н. Л., *Женщины Древней Руси*, Москва 1989. [Puškareva N. L., *Ženšiny Drevnej Rusi*, Moskva 1989].
- Рассовский Д. А., *Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии*, „Seminarium Kondakovianum. Recueil d'études. Archéologie. Histoire de l'art. Études Byzantines” 6 (1933), s. 1–64. [Rassovskij D. A., *Pečenegi, torki i berendei na Rusi i v Ugrii*, „Seminarium Kondakovianum. Recueil d'études. Archéologie. Histoire de l'art. Études Byzantines” 6 (1933), s. 1–64].
- Рассовский Д. А., *Половцы. Черные клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии*, Москва 2012. [Rassovskij D. A., *Polovcy. Černye klobuki: pečenegi, torki i berendei na Rusi i v Vengrii*, Moskva 2012].

- Рыбаков Б. А., *Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи*, Москва 1963. [Rybakov B. A., *Drevnââ Rus'. Skazaniâ. Byliny. Letopisi*, Moskva 1963].
- Рыбаков Б. А., *Слово о полку Игореве и его современники*, Москва 1971. [Rybakov B. A., *Slovo o polku Igoreve i ego sovremenniki*, Moskva 1971].
- Стоянов В., *Куманология. Опити за реконструкция*, София 2006. [Stoânov V., *Kumanologiâ. Opiti za rekonstrukciâ*, Sofiâ 2006].
- Тихомиров М. Н., *Древнерусские города*, Москва 1956. [Tihomirov M. N., *Drevnerusskie goroda*, Moskva 1956].
- Толочко П. П., *Династические браки на Руси XII–XIII вв.*, Санкт-Петербург 2013. [T Toločko P. P., *Dinastičeskie braki na Rusi XII–XIII vv.*, Sankt-Peterburg 2013].
- Толочко П. П., *Кочевые народы степей и Киевская Русь*, Санкт-Петербург 2003. [Toločko P. P., *Kočevye narody stepej i Kievskââ Rus'*, Sankt-Peterburg 2003].
- Урбан В., *Кочевники Восточной Европы*, Донецк 2001. [Urban V., *Kočevniki Vostočnoj Evropy*, Doneck 2001].
- Фехнер М. В., *Некоторые сведения археологии по истории русско-восточных экономических связей до середины XIII в.*, в: *Международные связи России до XVII в.*, ред. А. А. Зимин, В. Т. Пашуто, Москва 1961, s. 46–54. [Fehner M. V., *Nekotorye svedeniâ arheologii po istorii rusko-vostočnyh èkonomičeskih svâzej do serediny XIII v.*, w: *Meždunarodnye svâzi Rossii do XVII v.*, red. A. A. Zimin, V. T. Pašuto, Moskva 1961, s. 46–54].
- Фоменко В. Г., *Южные пути Киевской Руси на Запорожье*, „Археографический ежегодник за 1963 год” 1 (1964), s. 23–31. [F Fomenko V. G., *Ûžnye puti Kievskoj Rusi na Zaporož'e*, „Arheografičeskij ežegodnik za 1963 god” 1 (1964), s. 23–31].

